

Надежда Р. Синдик, Београд

КЊИЖЕВНЕ ОДЛИКЕ ПРЕДГОВОРА И ПОГОВОРА У ИЗДАЊИМА БОЖИДАРА ВУКОВИЋА

Предговори и поговори као врста књижевне комуникације воде порекло од античких пролога (πρό-λογος) и епилога (ἐπίλογος).¹ Мањи по обиму од основног текста, тематски и функционално везани за њега, писани су са циљем да омогуће његово разумевање и усвајање. Поред ових основних карактеристика, могли су имати и друкчије особине вантекстовне природе. Ово своје класично значење задржали су до данашњег дана. У њиховој основи, без обзира на темпоралне чињенице, стоји тродимензионалан однос: аутор — читалац — књига. Веза међу овим трима компонентама није формална, већ суштинска, садржинско-функционална. Опште особине као што су садржај, форма, теме и идеје мењали су се зависно од конкретних задатака које је дело имало пред собом, као и књижевност у целини. Значај ових текстова у генеалогiji књижевног дела и његовој унутрашњој структури није довољно проучен. У општем току књижевних родова и врста њихов континуитет је евидентан. О предговорима и поговорима постоје и негативна мишљења, која доводе у питање њихову оправданост и сврсисходност.²

Код инкунабула и старих штампаних књига предговори и поговори представљају наставак и природно продужење већ постојеће традиције рукописних предисловија и послесловија, записа,

¹ О античком прологу види укратко: М. Ђурић, *Историја хеленске књижевности*, Београд, 1951, 269—270; *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 6, Zagreb, 1962, 243; о средњовековном прологу види: Ђ. Трифуновић, *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд, 1974, 296—298.

² В. Павлетић је против „претходних прослова“ и „накнадних коментара“, који сугестивном књижевном тексту нису потребни, а лошем још мање, јер га не могу спасти. По њему, предговори су „Елдорадо за рецензенте“. Као потврду тога мишљења наводи Рожеа Мартина ди Гара и Виториџија. Уп. V. Pavlečić, *Umjesto predgovora, Analiza bez koje se ne može*, Zagreb, 1961, 7.

летописачких бележака и аутобиографских исповести.³ Штампани предговори и поговори садрже све формалне и садржинске елементе наведених средњовековних књижевних форми, па их у тим оквирима треба и разматрати. Иако имају довољно општих и посебних особина, статус књижевне врсте признат им је тек у најновије време.⁴ Вуковићеви предговори и поговори, као и сви остали србуљски, поштују опште законитости своје књижевне врсте, али имају и посебне одлике које су карактеристичне за нашу онремену ћириличку књигу. Те карактеристике нису оригиналне у изворном смислу, већ представљају рецепцију византијских узора, што је у науци познато.⁵

Историографија наших старих издања, од Шафарика до данас, представља у суштини преглед проблема са којима су се научници сретали и покушавали да их реше, с више или мање успеха.⁶ Предговори и поговори су од почетка били онај основни материјал од кога су научници полазили, и коме су се у својим закључивањима враћали. То је и разумљиво с обзиром на чињенични материјал који они пружају и којим могу да потврде наше различите претпоставке везане за издања. Посматрани искључиво као историјско-филолошки извори, они нису скренули на себе пажњу као књижевно-историјски феномен. Књижевним одликама ових текстова није се код нас нико посебно бавио. У нашој историји књижевности нема студија о овом проблему. Ови проблеми су укључивани у антологијске изворе старе српске књижевности.⁷

³ Ђ. Трифуновић, *Азбучник*, 262, 79—93; Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности. Текстови и коментари*, Нови Сад, 1962, 62, 156, 211; М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, 79—80.

⁴ Шездесетих и седамдесетих година овога столећа почело је широко књижевнонаучно проучавање предговора и поговора старих руских издања. Кратку историографију проблема види у: Ю. А. Лабынцев, *Введение к истории изучения и публикаций текстов предисловий и послесловий к русским старопечатным книгам XVI—XVII вв. (Тематика и стилистика предисловий и послесловий. Русская старопечатная литература XVI—первая четверть XVIII в.)*, Москва, 1981, 7—11; о књижевним особинама предговора и поговора види посебно у тој књизи радове Л. А. Софронове и Л. И. Сазонове (глава 5. и 7), као и А. С. Дёмина, *Литературное значение русских старопечатных книг XVI—XVII вв. Рукописная и печатная книга*, Москва, 1975, 121—127.

⁵ В. Ђоровић је утврдио да српски записи, у које је укључио и предговоре и поговоре, понављају византијску рукописну традицију пренету непосредним контактима (Св. гора, Венеција) или посредно преко бугарске и руске књижевности. Упор. В. Ђоровић, *Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа*, Глас Српске краљевске академије LXXXIV, други разред, књ. 50, Београд, 1910, 1—60; исти, *Узајамне везе и утицаји код старих словенских записа*, Глас Српске краљевске академије CLXXVI, други разред, књ. 90, Београд, 1938, 101—170.

⁶ Искрпну историографију наше старе штампане књиге до 1958. године види у изврсној монографији Д. Медаковића: *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, Посебна издања Српске академије наука, књ. CCCIX, Одељење друштвених наука, књ. 29, Београд, 1958, 5—26.

⁷ Ђ. Сп. Радојичић је у своју антологију укључио два штампана текста. Први текст је Теодора Љубавића о паду Београда и пустошењу Срема (*Као змајеви крилати*) на крају *Псалтира* из 1521. године, у *Указу годинама вечним*. Унет је касније у летописе. Упор. Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Српска краљевска академија, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику,

Колико је нама познато, једини научник који се бавио поетиком наших старих штампаних текстова јесте Ђорђе Трифуновић.⁸ Његовом заслугом први пут је један текст из штампаног србуљског поговора озбиљно теоријски разматран, и први пут је једном оригиналном штампаном тексту признат ранг жанра. Остали истраживачи говорили су о књижевним одликама предговора и поговора у пролазу, уз пут, и у оквиру кратких осврта на књижевност записа, којој они по типу највише одговарају.⁹ Они су укључивани у истраживања о записима, и као такви и издавани. Записи, сем неколико њих са изразито књижевним тенденцијама,

књ. XVI, Ср. Карловци, 1927, 262—263. Други текст је *Епистола Вићенца Вуковића* у *Псалтиру* из 1546. године. Писана је чакавско-икавским дијалектом и својом језичком симбиозом и садржајем разликује се од осталих предговора и поговора. Уп. Ђ. Sp. Radojičić, *Antologija stare srpske književnosti XI—XVIII veka*, Beograd, 1960, 229, 239, 351 и 354. Ђ. Трифуновић је текст из *Мољенија Теодора Љубавића* на крају *Служабника* из 1519. године (*И де укрити се нам?*) исписао у стиховима. Уп. Ђ. Трифуновић, *Из тмине појање, Стари српски песнички записи*, Београд, 1962, 122. Група приређивача је у „првој антологији“ књижевности на тлу Црне Горе до Његошеве појаве објавила транслитерисано аутобиографске делове из поговора Божидара Вуковића: *Служабника* 1519, *Зборника—Молитвеника* 1520. и *Празничног минеја* 1536. године, као и из *Посланице Вићенца Вуковића* у *Псалтиру* 1546. године. Подељено ауторство, како су га аутори овде схватили, између издавача — мецене и штампара, остаје, по нашем мишљењу, и даље отворено питање. Уп. Н. С. Мартиновић, Р. Ковијанић, С. Мијушковић, Ч. Вуковић, *Предњегошевско доба*, Титоград, 1963, 102—109, 114—116.

⁸ Вршећи књижевну анализу текста, Ђ. Трифуновић је показао да се ради о једном „неуобичајеном књижевном жанру мољенија“, чији се елементи јављају већ код најстаријих византијских песника. Уп. Ђ. Трифуновић, *Мољеније Теодора Љубавића*, *Зборник Музеја примењене уметности*, 11, Београд, 1967, 55—57.

⁹ Ђ. Sp. Радочић истиче значај предговора и поговора као првих штампаних оригиналних састава. Уп. Ђ. Sp. Радочић, *Творци и дела старе српске књижевности*, Титоград, 1963, 283; исти, *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад, 1967, 21. Н. Мартиновић признаје овим текстовима, поред језичког значаја, и литерарне вредности, нарочито Вуковићевим поговорима. Уп. Н. Мартиновић, *Предговор* у књ. *Предњегошевско доба*, 21, 22. М. Павић налази у анонимној књижевности записа, предговора и поговора одраз средњовековних књижевних континуитета. Уп. М. Павић, *Историја српске књижевности барокног доба (XVII—XVIII)*, Београд, 87—88. Д. Богдановић сматра да је са књижевног становишта интересантан поговор *Октоиха првогласника Ђурђа Црнојевића*, који је „читава православна теологија у малом“. По њему писац (можда Макарије, а можда Ђурађ), открива духовни и метафизички смисао постанка *Октоиха* и његову функцију. У бити свега је провиђење, промисао, провиденцијални однос Бога и човека. Формално, колофон одговара средњовековним рукописним записима који књижи придају, као и свакој речи, метафизичку, провиденцијалну улогу. На крају кратког прегледа српског штампања Д. Богдановић се дотакао и његове књижевне компоненте, мада само у једном правцу, укратко. Споменувши Теодора Љубавића, он подвлачи есхатолошки став старе српске књижевности, који ова задржава и у првим штампаним текстовима (Уп. *Историја Црне Горе*, књ. друга, *Од краја XII до краја XV вијека*, том други, *Црна Гора у доба обласних господара* — аутори: С. Ђирковић, И. Божић, Д. Богдановић, В. Ђурић, Титоград, 1970, 404—405; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд, 1980, 252.

нису сматрани књижевним текстом у ужем смислу.¹⁰ Овакво мишљење углавном је важило за предратни период, у коме је Скерлићев суд о старој књижевности одиграо доминантну улогу.¹¹ Према скерлићевском покровитељском ставу стара књижевност тек прет-

¹⁰ За предратни период, узет у целини, може се рећи да је постојало схватање о књижевној посебности записа, мада недовољно изражено. Они углавном улазе у хрестоматије, примере књижевности и језика, и, скромно, у књижевноисторијске прегледе. П. Поповић се залаже за друкчију валоризацију старе књижевности од оне коју је наметнуо Ј. Скерлић. У својим *Прегледима* осврће се кратко и на један натпис високих књижевних квалитета (Јефимијин). Уп. П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1909, 59—60; друго изд. 1913, 41; треће изд. 1919, 41; исти, *Југословенска књижевност*, треће изд., 1923, 11—12. У нашој послератној књижевној историографији записи полако, али сигурно, добијају заслужено књижевно признање. Они нису више само историјско-филолошки извори, него и значајни књижевни документи. О овој двојној вредности записа говоре сви истраживачи. Д. Павловић им, поред историјско-документарне вредности, признаје непосредност и топлину изванредног уметничког детаља, реализам и лирику. Уп. Д. Павловић и Р. Маринковић, *Из наше књижевности феудалног доба*, Сарајево, 1954, 332; исто и друго доп. изд. 1959, 376. За Ђ. Сп. Радојичића они су „трагови нашег свакодневног живота, непосредни и топли, истргнути из душе.“ Запис инокa из Далше је „право мало уметничко дело“, „мали књижевни спис коме је заиста место у свакој антологији старе српске књижевности“. Уп. Ђ. Сп. Радојичић, *Развојни лук старе српске књижевности*, Нови Сад, 1962, 90—100, 156, 180, 224, 286 и др. По М. Кашанину овај запис је „цела мала прича од велике наративне и песничке вредности“. Уп. М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд, 1975, 41. Поетске вредности овог записа истичу сви истраживачи. Ђ. Трифуновић га пореди са уметнички живо казаном и насликаном фреском. О запису као књижевном тексту он говори на више места. Тако о „вапајним“ записима који прате Велику сеобу (1690. г.) каже да се не могу књижевно-уметнички занемарити. Записи откривају трајна песничка расположења исказана са мало речи и делују као мале лирске целине и др. Он је урадио књижевно-естетску анализу записа који не подлежу утврђеним обрасцима и дошао до занимљивог закључка да се „наши стари записи могу мерити по уметничкој вредности само са нардном поезијом, којој су често блиски по идејама, осећању, језику и стиху“. С друге стране, и поред све слободе и спонтаности настанка, „запис је књижевна врста која има устаљену поетику“. Ова поетика почива на утврђеној композиционој схеми и стајаћим местима (топосима). Уп. Ђ. Трифуновић, *Кратак преглед југословенских књижевности средњег века*, Београд, 1976, 96—98; *Стара српска књижевност, Основе I, Оквири старе српске књижевности*, *Књижевна историја*, XIII, 52, 1981, 695—696; *Азбучник*, 92; *Стара српска књижевност, Основе II, Трајање старе српске књижевности*, *Књижевна историја*, XIV, 53, 1981, 114; *Стара наша заборављена поезија, Из тмине појање*, Београд, 1962, 13. О књижевности записа и запису као жанру говори и Д. Богдановић. Он нарочито истиче важност писарских записа „који нису само извор основних историјских или књижевноисторијских обавештења, него и мала књижевна дела“ (Исајин запис и инокa из Далше). У укупној маси они су значајна књижевност, хумана, непосредна и изворна, чак политичка, илегална. Уп. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 236—237, 189, 221. О двојној вредности записа, односно о њиховој документарној и књижевно-поетској вредности укратко говори и Ј. Деретић. Уп. Ј. Деретић, *Историја српске књижевности*, Београд, 1983, 143. Овај кратак преглед књижевног третирања записа није потпун, а дат је из разлога што су предговори и поговори по типу записи и носе све њихове елементе.

¹¹ Ј. Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Београд, 1967 (издање о педесетогодишњици смрти Јована Скерлића 1914—1964), 15—16; *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд, 1966 (издање о педесетогодишњици смрти Јована Скерлића 1914—1964), 7. О Скерлићевом суду и о разлозима за његово одбацивање уп. Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, 13—16.

ходи правој књижевности и на њу не утиче, јер је она на нивоу „писмености“, односно „књижевности у ширем смислу“. У таквој неисторијској атмосфери дисконтинуитета предговори и поговори су, логично, испали из свих историја српске књижевности. Њихов запостављени статус у том периоду треба објаснити општим владајућим ставом наших старијих историчара књижевности који се базирао на ондашњим строгим западноевропским књижевно-естетским мерилима. То се најбоље види на примеру Павла Поповића, који издања старих српских штампарија није сврстао у своје Прегледе, мада је био свестан њиховог значаја и вредности.¹²

Схваћени као значајни извори за историју и културу, предговори и поговори су се врло рано нашли у научноистраживачкој орбити. Први издавач србуљских текстова био је Вук Стефановић Караџић. Он је у својој хрестоматији језичких примера објавио у целини први пут Вуковићев поговор Служабника из 1519. године.¹³ Други издавач Вуковићевих поговора био је Стојан Новаковић, који је, у сва три издања својих књижевнојезичких примера, објавио поговор Зборника—Молитвеника из 1520. године. Сместио га је у трећи одељак, где су правно-историјски споменици, заједно са још четири штампана поговора и пет антологијских записа, изразито књижевних особина.¹⁴ Поред овог поговора, он је у посебној студији издао у целини и поговор поменутог Зборника из 1536. године.¹⁵ Све Вуковићеве предговоре и поговоре издао је у целини прво Иван Каратајев,¹⁶ отац словенске ћирилске инкунабулистике, а затим Љубомир Стојановић.¹⁷ Оба истраживача објавили су ове текстове у оквиру значајних подухвата кумулативног типа, до данас непревазиђених.

Вуковићеве текстови први пут су минуциозно разматрани и анализирани у студији Владимира Ћоровића о утицају старих

¹² Према филолошко-књижевним критеријумима којих се придржавао у својим књижевноисторијским прегледима српске књижевности, издања старих штампарија нису дошла у обзир, па су тако и сви предговори и поговори остали ван његових разматрања. Уп. П. Поповић, *Преглед српске књижевности*, Београд, 1909, X—XI; исто у другом и трећем издању, 1913, 1919, VII.

¹³ Вук Стефановић Караџић, *Примјери српскословенскога језика*, Беч, 1857, 12—13.

¹⁴ Ст. Новаковић, *Примери књижевности и језика старога и српскословенскога*, Београд, 1877, 379—381; друго изд. 1889, 383—385; треће преглед. и поправ. изд. 1904, 446—448.

¹⁵ Ст. Новаковић, *Божидара Вуковића Зборници за путнике. Издања позната и непозната. Библиографски извештај*, Гласник Српског ученог друштва, Београд, 1877, књ. XIV, 133—135.

¹⁶ И. П. Каратаев, *Описание славяно русских книг напечатанных кирилловскими буквами, том первый с 1491 по 1652. г.*, Санктпетербург, 1883, 44—47, 47—52, 53—54, 78—80, 84—87, 89—94. Погрешке, особито у акцентима и титлама, исправио је Ст. Станојевић. Уп. Ст. Станојевић, *Прилошки библиографији србуља*, Годишњица Николе Чупића, књ. XIV, Београд, 1894, 360—384.

¹⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, књ. I, Београд, 1902, ред. бр. 438, 443, 445, 481, 485, 486, 493 и 494.

грчких записа и натписа на српске.¹⁸ Иако се није директно бавио њиховом књижевном анализом, већ њиховим пореклом, Ђоровићеви закључци су за нас значајни, јер нас доводе на исправан књижевноисторијски и теоријски терен. Испитујући аналогно структуру, форму, садржину и идеје, дакле, све књижевне коефицијенте, у расположивој грчко-словенској грађи записа и натписа, обухватајући и штампане предговоре и поговоре, он је у ствари утврдио рецептивни тип наших старих записа, који је примљен из Византије. Циљ његових истраживања био је да покаже утицај записа и натписа на српске, начин њиховог усвајања и преношења. По њему, овај утицај је видан почев од битних садржинских, фактичких и материјалних чињеница до формалних и техничких.

За текстолошка проучавања предговора и поговора значајна је студија Станоја Станојевића и Душана Глумца о Светом писму у нашим старим споменицима.¹⁹ У њој су обрађени сви библијски цитати које су аутори могли утврдити, а употребљени су у прегледаној грађи која им је била доступна. Библијска материја приказана је паралелно са грчким изворним текстовима и обрађена је аналитички, статистички и типолошки. Ова фундаментална студија показује колико се у средњем веку мислило, говорило и писало под утицајем Светог писма и на који начин. Она нам је омогућила исправно читање Вуковићевих текстова, у чијој су основи библијски цитати и мисао коју ми довољно не познајемо.

Библио-географска карта Вуковићевих издања недовољно је позната, и тако ће бити све дотле док се не уради општи генерални каталог српских инкунабула и старих штампаних књига,²⁰ а онда ће се дефинитивно моћи говорити о њиховој експанзивној моћи и различитим утицајима. На том пољу постигнути су изванредни резултати у нашој и совјетској науци. Поред запаженог ликовног утицаја Вуковићевих издања, истакнут је и утицај њего-

¹⁸ В. Ђоровић, *Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и натписа*, 60.

¹⁹ Ст. Станојевић и Д. Глумац, *Св. писмо у нашим старим споменицима*, Посебна издања Српске краљевске академије, књ. LXXXIX, Друштвени и историски списи, књ. 39, Београд, 1932.

²⁰ Генерални каталог српских инкунабула и старих штампаних књига израђује се у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије. Уп. К. Мано-Зиси, *Српске инкунабуле из београдских збирки*, Археографски прилози, 1, 1979, 189. П. Момировић објављује од 1957. године по топографском принципу археографске описе рукописа и старих штампаних књига у Војводини. Уп. П. Момировић, *Књишко-архивски споменици из Баната*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине I, Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе Аутономне Покрајине Војводине, Нови Сад, 1957, 98—126; исти, *Књишко-архивски споменици из Баната*, Грађа II, 1958, 190—219; исти, *Књишко-архивски споменици из Баната*, Грађа III, 1959, 192—240; Библио-географску карту Вуковићевих издања употпуњују и радови: П. Момировић, *Распрострањеност издања Божидара Вуковића на садањем подручју Војводине*; В. Поповић, *Књиге Божидара Вуковића у Румунији* и Х. Поленаковић, *Кара-Трифун и издања Божидара Вуковића на терену Македоније* (сва три рада у овој књизи).

вих предговора и поговора.²¹ Најновија истраживања А. С. Дјомина указују на непосредне утицаје Божидаровог поговора у Зборник—Молитвослов из 1520. године на московски Апостол Ивана Фјодорова из 1564. године. Упућивање на Венецију на аналогном месту где се говори о штампарству у другим земљама директно потврђује утицај Вуковићевог издања на руско. Позајмљена места аутор је нашао и у Празничном минеју из 1538. године. Позајмице су у руском издању добиле други смисао: „Тамо где је Вуковић говорио о себи, или о Богу, код Фјодорова се говорило само о цару“.²²

У жанровском погледу тешко је повући границу између предговора и поговора. У суштини они представљају исти тип текста са општим типолошким карактеристикама, како унутрашњим, тако и спољашњим. Оба текста служе истој идеји национално-религиозне борбе, коју је у та „прискрбна“ и дуга времена успешно водила српска православна црква. Отуда се они могу оправдано схватити као ауторов монолог упућен словенском, ортодоксном читаоцу, представнику источне хришћанске заједнице, коју је угрозила муслиманска најезда. Ова идеолошко-политичка компонента значајан је некњижевни фактор, који припада спољној историји књиге, односно њеној социологији. Питања оригиналности и ауторства текста у данашњем смислу речи, која се, иначе, постављају на други начин када је у питању средњовековно дело, нису битна за ове оцене.

Од шест Божидарових издања, два последња (Празнични минеј и Октоих) имају и предговор и поговор, док остала четири имају само поговор, с тим што Псалтир с последовањем има два поговора (на крају 20. и на крају 44. табака—кватерниона).²³ У свих

²¹ Доказни су ликовни утицаји илустрација Вуковићевих издања на стара руска, украјинска и нарочито румунска издања, затим на наше зидно сликарство XVI—XVII века, као и на примењену уметност, пре свега на окове књига. Уп. Б. Сп. Радојичић, *Карактер и главни моменти из прошлости старих српских штампарија (XV—XVII в.)*, Историјски записи, књ. VI, св. 7—9, јули—септембар 1950, 255—270; исти, *Историски развитак српске рукописне и штампане књиге*. Рукописна и штампана књига, Београд, 1952, 16; Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*; исти, *Један прилог проучавању српско-руских штампарских веза*, Зборник Музеја примењене уметности, 11, 1967, 47—49; С. Петковић, *Утицај илустрација из српских штампаних књига на зидно сликарство XVI и XVII столећа*, Старинар, Београд, XVII, 1966/67, 91—96; исти, *Божидар Вуковић и руске и украјинске штампане књиге (у овој књизи)*; Б. Радојковић, *Илустрације српских штампаних књига XVI века као приручници старих српских златара*, Зборник Музеја примењених уметности, 11, Београд, 1967, 59—73; Р. Вујичић, *О неким иконографским илустрацијама Божидара Вуковића и њиховим одјецима у нашем сакралном сликарству (у овој књизи)*; А. С. Дёмин, *Русские старопечатные послесловия второй половины XVI в. (отражение недоверия читателей к печатной книге)*. Тематика и стилистика предисловий и послесловий, 45—70.

²² А. С. Дёмин, нав. дело, 58.

²³ О Вуковићевим издањима, варијантама, поновљеним издањима и другим библиографским појединостима уп.: Ст. Новаковић, *Божидара Вуковића Зборници за путнике*, 129—167; Ст. Станојевић, *Прилози библиографији србуља*, *Годишњица Николе Чупића*, књ. XIV, Београд 1894, 360—384; Љ. Стојановић, *Старе српске штампарије*, *Српски књижевни гласник*, Београд,

ових шест текстова могу се издвојити заједнички елементи који се односе на структуру и форму текста, садржај, теме и идеје. Ови елементи својствени су и осталим србуљским предговорима и поговорима, као и у великој мери свим оваквим текстовима, посебно ћириличким. На основу њих могу се изрећи неке претпоставке о жанровским карактеристикама предговора и поговора и њиховим књижевноисторијским вредностима. За њихову потврду биће потребно још доказа које пред нас поставља средњовековна поезика, уважавајући поред њених закона и природу самог комуницирања одређеног текста. „Исходишни облик жанру не дају само закони, већ природа предмета о коме се казује или пева.“²⁴ Тако долази до изражаја истакнута зависност ових текстова од садржаја саме књиге и њене изричите намене.

У структури текста могу се издвојити следећи главни сегменти:

1. библијски увод са инвокацијом; 2. аутобиографска белешка издавача и штампара; 3. информација о књизи која се штампа.

Сваки наведени део има опет своју подструктуру, углавном по одређеној шеми. Редослед сегмената такође је утврђен, с тим што је нешто друкчији код издања која имају оба текста, тј. предговор и поговор. Неки елементи сегмената, пре свега они који се односе на информацију о књизи, нису систематизовани на једном месту, већ се јављају у сва три сегмента. Сви делови општега типа, топоси—формуле налазе се на утврђеним местима, најчешће на почетку или крају одређеног сегмента—целине. Овакав распоред топоса почетака и завршетака, који су у формалној основи сваког средњовековног текста, доприносе лакшем и јаснијем уочавању главних сегмената и њихових потчињених делова, односно подсегмената. Објашњење о њиховој улози и врстама је текстолошке природе и идеолошке основе. Главни структурни делови нису увек и графички назначени, иако су лепо омеђени топосима на почетку и крају. Чиста графичка разграничавања немају ни њихови „потчињени“ — нижи делови, што на први поглед отежава препознавања и издвајања. За анализу графичког решавања текстуалних целина потребан је већи број оригинала или фототиписа у упоредном поступку, како би се лакше уочили различити начини рада (четири тачке у виду крста, тачка, нов ред и сл.). Употребљени топоси, као што су: завршне и почетне фазе, формуле—молбе, стилске фигуре, многе језичке, посебно синтаксичке конструкције, библијски цитати, општи побожни тон, скромност, начин датације и др. припадају књижевној схеми, која је у целини општега типа. Од многих заједничких места навешћемо, примера ради, оно поређење писарева жеље да дело заврши

књ. 7, 1902, св. 3, 189—196; св. 4, 282—289; св. 5, 366—372, 444—458; исти, Прилози ка библиографији старих српских штампаних књига, Глас Српске краљевске академије, Београд, LXVI, други разред 41, 1903, 1—24; Л. Чурчић, Псалтир Божидара Вуковића из 1519—1520. године, Зборник Матице српске за књижевност и језик, Нови Сад, књ. XXII, св. 3, 1974, 463—486; К. Манов-Зиси, Зборници за путнике Божидара Вуковића у светлу сачуваних примерака (у овој књизи).

²⁴ Ђ. Трифуновић, Нацрт за поезику старе српске књижевности, Летопис Матице српске, Нови Сад, књ. 397, 261.

са чежњом морнара у бури за тихом луком (Псалтир, 1519. г.). Ово поређење датира још од римских песника.²⁵ Средњовековна књижевност наследила је многа општа места из антике и богато их користила на најразличитије начине. Стваралачка инвенција се изражава „кроз нове спрегове топоса и кроз лично виђење предмета“.²⁶

Употреба библијских цитата, као начина мишљења и уметничког изражавања, карактеристична је за хришћанску цивилизацију. Она не представља само топос, односно формалну књижевно-стилску или естетску категорију, већ „суштину по себи“, којој тежи сваки средњовековни човек. У Вуковићевим текстовима библијски цитати се употребљавају на овај, тада једино могући начин. Они носе критеријуме истине и лепоте, по којима се мери величина уметничког дела и живота уопште, без обзира на то да ли се текстови цитирају дословно, препричавају или само служе за углед. Они су почетак, средина и крај.

Вуковићеве општи, стални ставови — стајаћа места (*loci communes*) у целини припадају типу књижних писарских записа византијско-словенског круга који се срећу до XVIII века.²⁷ Ови записи имају, поред главних сегмената који носе информације о књизи (о наслону, историјату настанка текста, садржаја и сл.), аутобиографске и летописачке делове (о писару и наручиоцу, месту и времену настанка, најчешће са проширеном датацијом). Познато је да су постојали чак и обрасци—узори за писање записа.²⁸ Користећи се формом писарских записа, предисловија и послесловија, из рукописне ћирилске традиције, створени су мали оригинални састави који почивају на чврстим основама средњовековне поетике. Питања уметничке комуникације ових текстова су општег, наднационалног, хришћанског модела. Како у себи носе искрено родољубље и топлину ужег завичаја, она су и јединствен национални споменик писаног слова српског језика.

Кратка анализа структуре—грађе ових текстова открила је низ проблема које је требало претходно решити да би се ови текстови могли схватити као јединствена смисаона целина. Прелиминарне радње које леже у основици анализе средњовековног текста, као што су: текстолошка испитивања, језичка, граматичка, стилска проучавања, па чак и проучавања типографских разлика — за ове текстове нису у суштини урађене. Отуда ће мишљења и закључци о њиховој књижевној природи бити за сада делимично тачна и индикативна. Сасвим је сигурно да они по типу текста припадају жанру записа, и да књижевне особине треба тражити у елементима аутобиографског исповедања и наративног историцизма. Ове теоријске претпоставке они испуњавају, и отуда утисак усменог казивања или кратке приче, без библијског увода. С њим се они приближавају другим књижевним, историјским и правним списима, а нарочито теолошким и богослужбеним. То

²⁵ Б. Трифуновић, *Азбучник*, 184.

²⁶ Исто.

²⁷ Уп. предговоре и поговоре уз рукописе Гаврила Стефановића Венцловића у Архиву САНУ, бр. 133, 135, 136 и 137.

²⁸ Б. Трифуновић, нав. дело, 84.

се најбоље може видети из поређења библијског увода предговора и говора са уводом у црквеним повељама. Увод у повељу, или како се још зове *аренга* (проемијум), мотивише (образлаже) правну одлуку повеље и треба да докаже оправданост њене наредбе. Аренга је у суштини духовна основа дела и има више књижевни и морални него правни и историјски значај. Има аренги у којима се истиче да су богу угодна добра дела.²⁹ Сличност ова два увода је у основној идеји да све почиње са богом и да све долази од бога. Мотив славопоја бога, Исуса Христа и Богородице подједнако је заступљен у оба увода, и код предговора и говора, и код аренги повеља. Везује их владајућа хришћанска идеологија и владајући начин мишљења. Централни заједнички мотив испуњења греха богоугодним делима, као што су подизање цркава или штампање књига, држи ове текстове у истој жижи посматрања.

Велику текстолошку сличност показали су библијски уводи предговора и говора издања Божидара Вуковића са текстом предговора Четворојеванђељу Теофилакта, архиепископа бугарског. То је онај део који говори о настанку књиге—писма: *Такожде Явраамъ, и вси праведни прѣжде закона неписан' ми книгами просвѣщахъ се. . . (Поговор Служабника, 1519)*. Тако, скоро истоветно, почиње свој предговор Теофилакт бугарски: *Иже оубо прѣжде закона оны в[о]ж[в]ствени можни неписан'ми книгамы просвѣщаху се. . . (Предговор — Прѣд[и]словие Четворојеванђељу Теофилакта бугарског, — у рукопису Пећке патријаршије, бр. 17).*³⁰ Текстолошка анализа Вуковићевих предговора и говора и њихово поређење са сличним текстовима показале заједнички именитељ ових библијских увода, њихово порекло и генезу, као и њихову практичну намену. Теолошка мисао ових текстова и њихова веза са богослужбеним текстовима које прате у књигама, или им претходе, јасно је одређена православном духовношћу. Отуда се библијски уводи у предговорима и говорима Вуковићевих богослужбених издања морају сматрати интегралним делом целокупног колофона — специјалне врсте књижног записа и нераздвајним делом књиге у целини.

Библијски увод је духовна основа дела и њиме почињу сви говори сем Поговора уз Зборник за путнике из 1520. г. и Октоих, као и предговор уз Празнични mineј. У говору овога зборника, непосредно после инвокације (призива имена Божијег), налази се аутобиографска белешка, као и у предговору Празничног mineја, док се у говору Октоиха налазе подаци о књизи и ауторима. У првом случају изостављање библијског увода могло би се тумачити немогућношћу да се веже за настанак књиге која је различитог састава и није литургијске намене, иако садржи и такве делове. Међутим, случај са издањем тога зборника из 1536. г., у коме постоји библијски увод који је исти као у говору Псал-

²⁹ Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. V Аренга (Проемијум)*, Глас Српске краљевске академије, Београд, XCIV, 1914, 192—229.

³⁰ *Четворојеванђеље дијака Симона, 1562. године, папир, л. 300, 310* × 215 мм.

тира с последовањем (иза првог дела, кватернион к-20, л. 7), доводи у недоумицу и колебање. Ипак, то је само привидне природе, јер веза свих чинова (па и настанка књиге) са библијским ставовима и тумачењима у уводу је очигледна. Инвокација није изостала, а она је почетак свих почетака. У друга два случаја, тј. у поговору Октоиха, библијски увод је изостављен зато што је дат у предговору, а у предговору Празничног минеја зато што је дат у поговору.

Библијски увод је неопходан и тематски. Он је део паралелне тематске целине са мотивом искупљења греха. И као што Исус Христос искупљује својим животом и делом источни грех—прагрех, исказан библијским уводом, тако и Божидар Вуковић жели да искупи савремене грехове својих сународника, и свој, због којих су дошла „последња времена“, у којима страдају хришћански народи, њихове цркве и књиге. Своје духовно завештање да штампањем надокнади богослужбене књиге које су „умалили“ Исмаилићани, по божијој дозволи, оставља свом народу. Његова последња жеља је да се са штампањем књига настави у отаџбини. Његова штампарска делатност није само акт дубоке побожности и љубави према „божанским црквама“, већ израз истинског родољубља и сентименталне везаности за завичај емигранта у туђини који му је остао веран.

Од свих одломака најзначајнији део за нас представљају аутобиографске белешке издавача и штампара. Оне садрже највише конкретних података за нашу културну историју, посебно за историју књиге и штампарства. У њима Божидар Вуковић објашњава своје намере, излаже идеје, образлаже тестамент. То су, у ствари, историјски записи писани у првом лицу јединине и односе се на мецену—издавача и радника—штампара који је књигу извео. Ко их је саставио, штампар или издавач, или треће лице — тешко је рећи без чврстих позитивних чињеница. Обраћање у првом лицу такође је опште место — топос. Стога оно и не мора, али може бити индикација за потврђивање ауторства. Иако је исповест исказана уз помоћ општих места, и у побожном тону, делује искрено и топло. То иде у прилог мишљењу да је ту кратку причу испричао сам Божидар. Подаци које пружа овај део односе се на лични живот мецене и штампара, на побуде и идеје које су покренуле издавачки посао, као и на саму технику штампања. Библиографски подаци, који су и последњи у овом делу, говоре о месту и времену издања, и дати су или издвојено, или комбиновано са подацима о садржају. Аутобиографски подаци су потврда догађаја и датума, као, рецимо, онај о додељивању титуле, који је накнадно додат и композиционо „лебди“. Ови делови имају понегде тон свечане заклетве, чак достојанственост химне, што је за записе и речено.³¹ Поларизација искреног аутобиографизма и наративног историцизма, запажена у књижевности тога доба код нас, увршћује ове текстове у књижевне записе који могу имати лепоту стиха и сажетост максиме.

³¹ М. Кашанин, нав. дело, 84—85.

По својој природи информација о књизи и аутору је централни део у сваком предговору или поговору. Она зависи од врсте књиге и њене намене. Литургијске књиге су везане за обред, који се током времена мењао, као и књижевни текстови који су му били намењени. Записивање правога текста надахнуто је Св. Духом и остварено предодређеним и одабраним ауторима. Састављач поговора и предговора је са тим чињеницама настанка текста хтео да упозна читаоца. Код Зборника тога нема, па нема ни тог сегмента. У осталим случајевима овим делом се завршава библијски увод, тј. идеолошко објашњење настанка књиге. Поред основних података о ауторима и процесу настанка текста, дају се и сажети описи—одреднице књиге. Нарочито је лепо одређен, окарактерисан псалтир. Овај одељак даје мало података о садржају књиге на више места, што делује несистематизовано. Најчешће се подаци о садржају дају уз импресум, тј. уз место и време штампања.

Импресум је последњи одељак у текстовима ове врсте, и може бити дат уже и шире. Датација је дата на византијски начин, од створења света и Христовог рођења, са допунским елементима који ближе одређују време и место штампања. То су помени савремених дуждева, васељенских патријарха и султана. Ови библиографски подаци о књизи, заједно са другим наведеним подацима у одељцима (о аутору, садржају, издавачу, штампару), чине историјски оквир сваког издања. Иако су кратки, пружају велике могућности за изучавање феномена књиге и њене историје. Композиционо нису увек чврсто повезани, али се три наведена одељка јасно разликују. Информације о књизи у суштини се налазе у сва три одељка, па се последњим одељком хтелo нагласити њихово суштинско јединство.

Посматрани у целини, ови текстови остављају утисак поетско-историјског колажа, литерарног мозаика са религиозном позадином. Они верно прате основну идеју својих твораца, идеју православног хришћанства и патриотизма, националног и верског отпора књигом. Традиционални стил и стари језик доприносе да се они доживљавају и ликовно као претходна и основна графичка илустрација укупне замисли књиге и њене практичне намене. Томе посебно доприносе бројне устаљене стилске фигуре и сликовни „надјезик“. У њиховој наглашеној структурној тријади основни су, ипак, епски елементи, односно елементи причања — исповести, која је захтевала и одређене граматичке, морфолошке норме, највише глаголске. Може се рећи да поседују и извесну драматичност и „сценичност“, па чак и елементе минијатурне модерне монодраме, старински обликоване, и на моменте увијене у елегију. То су, на пример, они пасажии чезње за родним крајем и осећање блиске смрти, када Божидар Вуковић своди животне рачуне са собом, када жели да остави свој духовни тестамент — књигу своме народу. Основној идеји служи и наглашавање националне припадности и порекла издавача—мецене и свих штампара који раде у туђој земљи. Логично и функционално су повезани помени „македонских предела“, тј. величина и историјских

континуитета и римских „ћесара“, Диоклецијана и Карла V, првог уз Подгорицу, другог уз добијени грб.

Из свега изложеног види се да су ови текстови рађени по утврђеном шаблону, који има много сличности са књижним записима, али преко библијског увода има и додирних тачака са другим средњовековним текстовима. Библијски увод се у записима најчешће своди на инвокацију, покаткад нешто разуђенију. Код предговора и поговора Вуковићевих издања он је најчешће веома опширан, као у црквеним повељама. Њихов шаблон има на почетку обавезну инвокацију, на крају аутобиографског дела, такође обавезну, молитву за праштање учињених грешака у писању (погрешно сам као човек). Ови текстови имају карактеристичан песнички израз са устаљеним, типизираним стилским средствима, као што су епитети, алегорије, метафоре, поређења, па и читава библијска фразеологија. Све у овим текстовима, па и сам начин изражавања, потчињено је средњовековним стваралачким законима. Тиме што се исти епитети налазе увек на истом месту (рѣка вѣрѣна, д[с]хъ грѣшни и оунили, ѡ клан'нениши и мѣнши въ иноцѣх и др.) уметнички доживљај ништа не губи од своје лепоте. Насупрот, он се, по нашем мишљењу, потенцира. О себи штампар, као и издавач, говоре са достојном монашком скромношћу, која је хришћанска врлина. Нема ничега што би одступало од утврђених правила средњовековне поезике. Од владајуће ренесансе у Италији, и на Западу, у Вуковићевим предговорима и поговорима налазимо само примењено штампарство високих квалитета, које је весник новог доба. Стилске и језичке особености ових текстова захтевају целовиту посебну студију.

Покушали смо да посматрамо ове текстове са књижевне тачке гледишта. Мислимо да се они могу сматрати малим приповедачким текстовима, са извесним књижевним особинама које су у функцијама средњовековног текста. Веома зависе од старих књижевних форми и пружају доста доказа о оригиналним решењима. Они су специфична врста записа који су у историју књижевности ушли полако, стидљиво и са великим закашњењем. У динамичном књижевном процесу, који мења стилове и намеће променљиве родове и врсте, остаје стално присутна једна обавезна форма текста, која има пратећу улогу, али не и споредан значај. Нове тенденције у естетици, теорији књижевности, науци о књижевности и социологији књижевности показују да се шире границе схватања уметности, значи и књижевности. Према тим новим мерилима уметничког и лепог уопште треба одређивати и књижевне координате Вуковићевих текстова, поштујући поетске законе времена у коме су настали, као и географске оквире и историјске чињенице.

Nadežda R. Sindik, Beograd

LITERARY CHARACTERISTICS OF THE FOREWORDS AND
AFTERWORDS IN BOŽIDAR VUKOVIĆ'S EDITIONS

Summary

In Yugoslav scholarship the forewords and afterwords of old printed editions have primarily been considered as historical sources. In the 1960's and 1970's there appeared literary historical studies of forewords and afterwords of old Cyrillic editions. The paper is an effort to study the forewords and afterwords of Božidar Vuković's editions as a kind of literary text and an attempt to reveal the characteristics which make it such. Following a historical review of the problem, a structural analysis of these texts is made and their poetic frameworks revealed. The results of this study show that these texts belong to the genre of church texts with a developed biblical introductions which is a characteristic of church texts. A textological similarity is shown with the foreword to the Four Gospels of Theophilactus, archbishop of Bulgaria. Their essential portion is their central one — the autobiographical note of the publisher and printer. They have not been studied in their linguistic and textological aspects. On the whole, these texts can be considered a short narrative form of archaic structure in accordance with the laws of medieval poetics within which framework they should be observed. The general expressions, the topoi-formulas are established and generally accepted ways of thinking and expression. For this reason the question of the originality of these texts does not pose itself, nor the question of authorship. The elements of sincere confession lead us to think that these could be texts by Božidar Vuković himself, but, perhaps not only his. The biblical introduction and the manner of dating are more in keeping with the personality of a monk, than that of a nobleman and merchant. In view of all of this, these texts deserve more attention from historians of literature for their place in the development of literary genres is not an insignificant one.